

מחשבות על נוכחות כלבית חיה ועל "ריבוי מצבי עצמי" בספרות ובמפגש הטיפולי

תמר אנג'ל

תקציר

במאמר זה אבקש לדון כביבליותרפיסטית בהתרחשויות אינטרסובייקטיביות בטיפול שבו משתתפים מטפל, מטופל וכלב. נקודת המוצא של המאמר היא ספרה של וירג'יניה וולף "פלאש" המספר על מערכת היחסים המתפתחת בין משוררת ובין הכלב שלה. כאן משתלב המונח "נוכחות חיה" שפיתחה אן אלווארז. דרך בחינת יחסי אדם וכלבו בספרות – יחסים דינמיים בפעולה – אתבונן במונח "ריבוי מצבי עצמי" שאליו התייחס בהרחבה פיליפ ברומברג. אתאר דוגמה קלינית שבה נוכח כלב כדי לבחון כיצד מתוך המגע ההדדי בין בני אדם לכלבים מתהוות חוויות עצמי חבויות, שדרכן אפשר להתפתח.

מילות מפתח: כלב, אינטרסובייקטיביות, נוכחות חיה, טיפול בעזרת כלב, ריבוי מצבי עצמי

הנה הכלב שלעיניכם. אך אתמול אירע
 כי בשרעפי שכחתי כליל את קיומו
 ומחשבות דחקו מטה דמעה אחר דמעה,
 שאז מן הכרית הספוגה יגון,
 ראש פֶּאוּנוּס שעיר פילס דרכו,
 נדחק מול פני לפתע פתאום; עין זהובה
 הפתיעה את שלי, אוזן שמוטה
 טפחה על לחיי למחות מה שרָטוּב!
 נבעתתי תחילה כנימפה בגן
 הפוגשת אל-תיש עם ערב בחורשה;
 אך אז קרב אלי בעל הזקן
 ובעין יבשה הכרתי את פלאש; נפשי התעלתה
 על עצב ותימהון – והודיתי לאל פאן,
 המובילנו בעזרת יצורים נקלים עד מרומי
 האהבה.
 (וולף, 2010, עמ' 125–126)

חומרים ספרותיים מגוונים העוסקים בקשר בין אדם לכלבו חידדו את תחושותיי בנוגע לחיבור החזק שבין בני אדם לכלביהם, והובילו אותי למחשבות על חשיבותו גם בתוך טיפול. תחום הטיפול בעזרת בעלי חיים מתבסס על ההבנה שאינטראקציה עם בעל חיים בהנחיית איש מקצוע יכולה לסייע למטופל בעיבוד תכנים רגשיים, חברתיים והתנהגותיים (ראו "חיות וחברה: כתב העת הישראלי לקשר בין אנשים לבעלי חיים"). כביבליותרפיסטית שאינה מטפלת בבעלי חיים נבנה בראשי בדרך עקלקלה משהו החיבור האפשרי שבין ספרות, מונחים תאורטיים פסיכולוגיים ועבודה קלינית.

נוכחות כלבית "חיה" בספרות

בספר "פלאש" (שפורסם לראשונה ב-1927) מתארת וירגיניה וולף את מערכת היחסים בין המשוררת אליזבת בארט בראונינג ובין כלב הקוקר ספנייל שלה. המשוררת החולנית הייתה מרותקת למיטתה במשך רוב שנות נעוריה בדירתו של אביה ברחוב וימפול בלונדון. חברתה שלחה לה במתנה גור כלבים, פלאש שמו, שהפך לבן לווייתה הקרוב ביותר ולמקור נחמתה. למען פלאש הסיטה בארט את הווילונות, למענו עברה משכיבה לישיבה ולמענו התאמצה לצאת מן הבית. הקשר החזק בין

המשוררת לכלבה הניב שירים המוקדשים לו. חוויית חיים משותפת ומתפתחת מתוארת מנקודת מבט כלבית-אנושית לאורכו של הספר. כבר ברגעים הראשונים שבהם השניים נפגשים ומסתכלים זה בזה בסקרנות ובפליאה, אפשר לחוש את עוצמת המפגש עם נוכחות חיה ונושמת.

"אוי, פלאש!" אמרה העלמה בארט. לראשונה הביטה בפניו. לראשונה הביט פלאש בגברת ששכבה על הספה.

שניהם הופתעו. תלתלים כבדים השתלשלו מזה ומזה לאורך פניה של העלמה בארט; עיניים נוצצות גדולות הבריקו; פה גדול חייך. אוזניים כבדות השתלשלו מזה ומזה לאורך פניו של פלאש; עיניו, גם הן, היו גדולות ונוצצות; פיו היה רחב. היה ביניהם דמיון. בעודם מביטים זה בזה הרגיש כל אחד מהם: הנה אני; ואז הרגיש כל אחד מהם; אך מה שונה! פניה היו פניה היגעות והחיוורות של חולה שניטלו ממנה האוויר, האור, החופש. שלו היו פניו הסמוקות והחמימות של בעל חיים צעיר; אינסטינקט מלווה בבריאות ובמרץ. ומכיוון שנוצקו באותה התבנית – גם אם הופרדו זה מזו – הייתכן שכל אחד מהם משלים מה שרדום אצל האחר? היא יכלה להיות – כל זה; והוא – אבל לא. ביניהם נפערה התהום הרחבה ביותר שיכולה להפריד ברייה מברייה. היא דיברה. הוא היה אילם. היא הייתה אישה; הוא היה כלב. כך, בקרבה כה רבה, כך, חלוקים לבלי שיעור, הביטו זה בזה. ואז, בקפיצה אחת, ניתר פלאש אל הספה ונשכב במקום שעתיד היה לשכב בו מאז ולעולם – על השמיכה לרגליה של העלמה בארט (וולף, 2010, עמ' 34).

בתיאור מרגש זה אנו מוצאים מיזוג אופייני לוורגינייה וולף – של תודעות ושימוש במבע משולב – מבע המשלב את קול המספר עם קול הדמויות, לעיתים בלי יכולת להבחין ביניהם (על המבע המשולב ראו רמון-קנין, 1984, 2016). אין לדעת של מי המחשבות: "הנה אני [...]" אך מה שונה!"; "הייתכן שכל אחד משלים מה שרדום אצל האחר?" האם אלה מחשבותיה של המשוררת? מחשבותיו של הכלב? או מחשבותיה של המספרת הממשיגה את הרגע? מלאכת המחשבת הספרותית המעצבת את הרגע החד-פעמי של המפגש הראשוני, האופן העדין שבו השניים מתמסרים להתבוננות, מדגימים כיצד מתקיים צורך בריא לדעת את האחר, וכיצד שניהם לומדים להרגיש את עצמם דרך עיני האחר. מתוך מבטו ללא מילים של פלאש בארט חווה את הסבל ואת חוסר האונים שלה, ושניהם מכירים בדמיון ביניהם: "עיניים נוצצות" ו"פה רחב".

להלן אדון בשני מונחים מתחום הפסיכולוגיה המסייעים בהבהרת האינטראקציה בין בני אדם לכלביהם.

"נוכחות חיה"

המונח "נוכחות חיה" (live company) של אלווארז ממחיש את האופן העדין שבו אדם אחד נוכח רגשית בשביל זולתו ומתוך כך מאפשר לו לברוא את עצמו. גלית גמפל כותבת בביאורה למונח "נוכחות חיה": "זוהי נוכחות חיה וחיונית, ליווי חי ונושם, חושב ומרגיש, שמטרתו לאפשר לאחר להיות" (גמפל, 2005). נראה כי המבט ההדדי מאפשר לבארט לחוות את עצמה. בארט ופלאש שואבים כוח מהאינטראקציה המאפשרת הכרה של מי היא – ומי הוא. יש כאן מפגש בין שתי ישויות המתקפות את עצמן זו לזו. המונח "נוכחות חיה", המפגש בין השניים, התרחשותו בחדר והאסוציאציות הטיפוליות שהוא מזמן העלו בי רצון לבחון את טיב האינטראקציה שבין ההולכים על שתיים ובין ההולכים על ארבע בעלי הזנב, ואת תרומתה להתפתחות רגשית.

"ריבוי מצבי עצמי"

תאורטיקנים ידועים בספרות הטיפולית העוסקת בחקר מערכות היחסים בנפש האדם מתייחסים לתנועה הדיאלקטית בטיפול בין עבודה תוך-אישית ובין התמקדות בחוויה בין-אישית בקשר הטיפולי (למשל, אוגדן, 2011; ארון, 2013; בנג'מין, 2013; גנט, 2013; מיטשל, 2003, 2009; מיטשל וארון, 2013; פרנצי, 2003, 2013; Sullivan, 1953, 1954). סאליבן, אבי הפסיכולוגיה הבין-אישית, הצביע כבר בשנות החמישים על כך שאנחנו מבינים את עצמנו בצורה משתנה בהתאם להקשר הבין-אישי שבו אנו מצויים. לדברי סאליבן, תחושת עצמיות איתנה (me-ness) מתעצבת כאשר מצבי עצמי משתקפים דרך תודעת האחר. במהלך הזמן פיתחו תאורטיקנים ידועים אחרים רעיון זה בניסוחים משלהם. בנג'מין קוראת תיגר על הכחשת הסובייקטיביות של האם בתאוריה ובפרקטיקה, ומדגישה כי ילדים מתפתחים בעזרת האימפקט של התנהגותם על האחר. כלומר הורה המנכח את עצמו כסובייקט, משמעותי להתפתחות הילד. (בנג'מין, 2013). ארון מצביע בספרו "המפגש" על הדרך שבה המגע עם הסובייקטיביות של האחר מאפשר לנו להיות במגע עם עצמנו (ארון, 2013, עמ' 260–293).

אני בוחרת להתמקד בברומברג (ברומברג, 2013; Bromberg, 1998, 2006), אנליטיקאי בין-אישי, הסבור גם הוא שהתקשורת עם "אחר" נוסף ומתווך עומדת

בלב צמיחת האישיות. ברומברג, בדומה לסאליבן, מצביע בספרו *Standing in the Spaces* על המפגש הטיפולי כתהליך המכוון להשגת תנועה גמישה יותר בין היבטי עצמי שונים. הוא אינו רואה את הנפש כבעלת "עצמי אמיתית". אותנטיות, לפיו, היא תמיד הבניה, וככזו היא תמיד יחסית להבניות עצמי אחרות בכל רגע נתון. על פי ברומברג, וגם רבים אחרים (למשל, ארון, 2013; באלניט, 2003; הרמן, 2017; פרנצי, 2003, 2013; Sullivan, 1953, 1954; Stern, 1997; Davies, & Frawley, 1994), טראומה פסיכולוגית מתרחשת בסיטואציות בין-אישיות שבהן העצמי נותר לא מתוקף. מצבים אלה מגבילים את תפיסת העצמי לחוויות הבטוחות ההכרחיות לשמירה על העצמיות, ומנטרלים חלקי עצמי אחרים. בעקבות טראומה בלתי מתוקפת האדם נמצא בדריכות מתמדת, "בהיכון", לקראת אסון מתקרב. המחיר של מצב זה הוא אובדן היכולת לחוש ביטחון. חלקי עצמי שלא קיבלו תיקוף מיוצגים במפגש הטיפולי דרך המטפל. מתקיימת תנועה דיאלקטית בין המציאות הפנימית של המטופל ובין ייצוג המציאות החיצונית על ידי המטפל. כך מגלה המטופל עוד ועוד היבטי עצמי שהוא חווה כמייצגים את עצמיותו ומקיימים מגע זה עם זה. לפי ברומברג, ראייה זו של העצמי המרובה אינה מתווכת רק באמצעות השפה. בניסוחם של מיטשל וארון על כתיבתו:

ברומברג מלמד את קוראיו להאזין לא רק למילותיהם של מטופלים, או לדיאלוג הפנימי שלהם, אלא גם לאופן שבו הנרטיב האנליטי ממומש באופן לא מילולי כישות חיה בין המטופל לאנליטיקאי. "למעשה מטופלים אינם מגלים את הפנטזיות הלא מודעות שלהם לאנליטיקאי: הם הם הפנטזיות הלא מודעות שלהם, והם חיים אותם עם האנליטיקאי באמצעות פעולת הפסיכואנליזה, הכוללת את הסובייקטיביות של האנליטיקאי כמו גם את זו של המטופל", הוא כותב (מיטשל וארון, 2013, עמ' 448).

גם ההסתכלות של בארט בפלאש מזמינה אותה לבוא במגע ללא מילים ולהכיר חלקי עצמי הקיימים בה, חלקי עצמי שהיא רואה בפלאש המסתכל בה. מהות הטכניקה הספרותית של המבע המשולב היא הריבוי, ערבוב קולות שונים במבע אחד. ריבוי זה אופייני למפגש הייחודי בין המטפל למטופל על פי ברומברג, מפגש שיש בו פוטנציאל להחייאה מחדש (enactment) של קולות ושל חלקי עצמי מושתקים. דרך אינטראקציות מופעלות תחושות ומחשבות, ומתאפשר להכיר, ולעיתים גם לנסח משהו שהוא נסתר מהעין ומתעורר דרך עיני הזולת.

כתיבה ספרותית על אדם וכלבו

עוצמתו של הקשר בין בני אדם לכלבים היא אולי הסיבה לכתיבה ספרותית רחבה וענפה העוסקת במערכת יחסים זו (ראו רשימת ספרים בסוף המאמר). שפע העדויות בספרות על עוצמת הקשר עולה בקנה אחד עם טענות מחקריות על חומרים נוירוכימיים המופרשים אצל בני אדם וכלביהם בעת שהם יוצרים קשר, ובכלל זה עלייה ברמת האנדורפינים, הדופמין והורמון האוקסיטוצין (גרנדין וגיונסון, 2010).

עם זאת, הכלבים זכו גם לייצוג שלילי, בעיקר בתקופות קדומות. תפיסתו של הכלב כחיה מאיימת רווחה בתקופה שקדמה לביותו ולאילוּפו. המיתולוגיה היוונית מספרת על הכלב קרברוס בעל שלושת הראשים, שומרו הנאמן של האדס אל השאול (עם דימוי זה מתכתבת רולינג בספרי הארי פוטר דרך דמותו של הכלב פלאפי השומר על אבן החכמים). החיבור בין הכלב לממלכת השדים והמוות מתגלם גם בדמותו של האל אנוביס במיתולוגיה המצרית, הכלב-התן השומר על הקברים והחנוטים בפירמידות. היחס האמביוולנטי כלפי הכלב נובע אפוא הן מתפיסתו כיצור פרא והן מהקשר שלו לשאול (שוורץ, 2002 ; שורק 2004).

השינוי ביחס התרבות לכלב משתקף בייצוגו הספרותי. בעידן המודרני, בעיקר בספרות הילדים, לכלב נוספות תכונות ההגנה והנאמנות. כבר ב-1928 "כּוּשֵׁי כּלָב קֵט" בשירה של אנדה עמיר שומר על הבית ועל החצר. דוגמה מובהקת לתכונת ההגנה והשמירה מופיעה בספר הילדים "בוא אלי פרפר נחמד" שכתבה פניה ברגשטיין (1945) בשיר הקצר "כלבי הנאמן":

מי נֹבֵחַ כָּל הַזְמַן?
זֶה כָּלְבֵי הַנְּאֻמָּן
זֶה כָּלְפָנֵי הַשׁוֹמֵר
לָנוּ לִילָה טוֹב אוֹמֵר.

איור 1: הכלב השומר בחלון בית הילדים מתוך הספר "בוא אלי פרפר נחמד" מאת פניה ברגשטיין, מאיירת אילזה קנטור ולהוצאת הקיבוץ המאוחד.

בהתאם לתקופה שבה נכתב השיר – שנת 1945 – מובלטת נוכחותו השומרת של הכלב. תחושות חרדה פנימיות וחברתיות מסתתרות במוזיקליות התמימה של השיר. הנביחות הבלתי פוסקות מעידות על האיום שבחוץ (בורשטיין, 2004; נץ וארד, 2008). באיור שהתפרסם בספר "בוא אלי פרפר נחמד" אנו רואים אולי כלב זאב או רועה גרמני, ייתכן שכחזוק לתכונת ההגנה של הכלב. כלבים מסוג זה משמשים גם בתפקידי לחימה ותקיפה.

תכונת ההגנה כרוכה בתפיסת הכלב כנאמן ומסור. הנאמנות כוללת קשר חזק המקל את הבדידות, קשר הטומן בחובו קרבה מיוחדת, וגם צער עמוק ובלתי נמנע עם מותו. גיימס הריוט מיטיב לתאר חוויה זו בספרו "סיפורי כלבים": "אבל למעשה לא הייתי לבדי. סאם היה איתי. וזה היה הבדל משמעותי ביותר [...] הוא נועד להיות בן-לווייתני הנאמן, כלב המכונית שלי, הידיד שישב לצדי בשעות ארוכות ובודדות של נהיגה, עד שחיינו תמו בגיל ארבע-עשרה" (הריוט, 1995, עמ' 7). ובהמשך: "אומרים תמיד שלא משנה כמה שנים טובות ונפלאות כלב חי, תמיד יודעים שיום אחד הוא ישבור את לבבכם – ביום מותו" (שם, עמ' 11).

בספרות הילדים והנוער ישנן דוגמאות רבות לתפקיד הכלב כבן לווייתני נאמן: הכלב טוטו השותף להרפתקאותיה של דורותי בספר "הקוסם מארץ עוץ" של פרנק באום (1989), שפורסם במקור בשנת 1900; הכלבה ננה, האומנת המשפחתית בספר "פיטר פן" של גיימס מתיו ברי (1989), שפורסם ב-1904; הכלב פנג בספרו של ג'ק לונדון (1958) "פנג הלבן", שפורסם ב-1906; הכלבה לאסי, ששמה היה לשם נרדף לנאמנות, בספר "לאסי חוזרת הביתה" של אריק נייט (2015), שפורסם בשנת 1940. ובספרות הישראלית: הכלב פלוטו של לאה גולדברג (1957) שחוזר הביתה לגדי חברו הטוב; הכלבה דינקה, כלבתה של תמר העוזרת לה להציל את אחיה, בספר "מישהו לרוץ אתו" של דויד גרוסמן (2000).

ראוי לציון טיפולה של נורית זרחי בחוויה החמקמקה של קשר עם נוכחות חשובה, נפלאה, שאינה דוברת שפת בני אדם. חוויה זו באה לידי ביטוי בספריה "לא לגרש את נני" (1979); "וולפינאה מומי בלוס" (1986); "מחלת הגעגועים של סולי" (2004); "מי יחנך את רודי" (2005) ו"חידת הכפולים" (2017). בספרה "חידת הכפולים" מתייחסת זרחי ליתרונות הקשר עם כלב על פני קשר עם בני אנוש: "הגוף האינסטינקטיבי הראשוני שמפוגג את תעלת הבדידות, כמו תינוק, אבל ללא התביעות והחרדה שמציג היילוד האנושי" (זרחי, 2017 עמ' 97). "שיר אהבה לכלבה פרנצ'סקה", שיר האהבה של זרחי לכלבתה בסוף הספר ("את שפניך ארוכים וצריים/ כפני מלכת בלומסבריי"), מתכתב במודע עם שירה של וירג'יניה וולף, מייסדת קבוצת בלומסברי שבלונדון, לכלב פלאש.

חיבור מפתיע בין ספרות, כלבים ובעליהם מציג אדמונדסון (2009) בספרו "מותו של זיגמונד פרויד". לדבריו, בשנת 1938, בתקופה שפרויד היה חולה במחלת הסרטן, תרגמו פרויד ובתו אנה ספר שכתבה ידידתו הפסיכולוגית של פרויד מארי בונפרטה מצרפתית לגרמנית. הספר ("טופסי הצי'או בעלת פרוות הזהב") עוסק בכלבה טופסי החולה בסרטן ובתהליך החלמתה. מעשה התרגום של פרויד ואנה, לדברי אדמונדסון, אפשר לפרויד סדק של תקווה באשר להחלמתו שלו. ביבליותרפיה במיטבה. עוד מספר אדמונדסון שפרויד קיבל מבונפרטה ידידתו את כלבי הצי'או שלו. יו-פי כלבתו הייתה יושבת למרגלות ספת המטופלים בזמן האנליזה ונשימותיה הקצובות מלוות את הטיפול.

באילו אופנים באה לידי ביטוי נוכחותה של יו-פי בטיפול של מילים? אילו מצבי עצמי חדשים עוררה נוכחותה במטופלים ובפרויד? לאור החומרים הרבים בספרות על הקרבה הנארגת בין אדם לכלבו הדעת נותנת שהימצאותה של יו-פי במפגש השפיעה גם השפעה קונקרטיית – רחרוח, ליטוף, ליקוק – וגם רגשית חווייתית. מה פגשו המטופלים והמטפל בעצמם דרכה? שאלות אלה מתחדדות בסיפור טיפול שבו נוכחות כלבית הייתה מרכזית.

דוגמה קלינית: יונתן, פּוּנְץ' וְכֶתֶם

יונתן (שם בדוי) ואני עבדנו יחד כשלוש שנים. יונתן ילד חכם מאוד וסקרן החווה את העולם בצורה עוצמתית. כשהוריו פנו אליי היה יונתן בן שש. ההורים תיארו ילד אהוב ומקסים ש"לוקח את הדברים נורא קשה". יונתן מתמודד עם מחלה כרונית הדורשת נטילת תרופות מדי יום (כולל שינוי במינונים ולעיתים מעבר לתרופות חזקות יותר) ואשפוזים קצרים בבית חולים לצורך בדיקות וטיפולים. המחלה מאוד דומיננטית בחיי המשפחה. התרופות מקשות על יונתן לרכוש את הקריאה והכתיבה. יונתן חש תסכול רב כשחבריו לכיתה החלו לקרוא ולכתוב בקלות ובמהירות, ואילו הוא, למרות מאמץ רב מצידו והשקעה גדולה של הוריו, חווה ייסורים ויאווש בניסיונו להשתוות אליהם. בבית הספר, למרות שיתוף פעולה חיובי בין ההורים לצוות המורים, יונתן מוגדר "נוכח נפקד" בזמן השיעורים. בהפסקות הוא לעיתים מסתבך באלימות. ליונתן אח צעיר שסמוך ללידתו התגלתה מחלתו של יונתן. ההורים סיפרו על מצבי מתח, אימפולסיביות ואיבוד שליטה של יונתן. חוסר הוויסות שלו מלווה ברגשות אשם כנים על הסבל שהוא מסב למשפחתו. הטיפול כלל הדרכת הורים שלא אתייחס אליה במסגרת זו של דיון בנוכחות הכלבית ואיכויותיה בהקשר הטיפולי.

שמחתי לבואו של יונתן למפגשים. כביבליותרפיסטית שעובדת שנים רבות עם ילדים, תשוקתו לסיפורי המיתולוגיה היוונית והאינדיאנית יצרו בינינו תחושת

הערכה הדדית וקירוב לבבות. חוויתי את יונתן פתוח ומתלהב בהקשבה לסיפורים וגם במשחקים ובעבודה עם חומרי אמנות, אך זהיר בדיבור הישיר; לעיתים תזזיתי וקופץ ממשחק למשחק, ולעיתים נינוח, שקוע בהקשבה ומבקש שאקריא עוד ועוד. מובן שיש הרבה מה לספר על מה שהתרחש לאורך שנות עבודתנו המשותפת. לעיתים יצאתי ממפגש בתחושה שהיינו צוות טוב. פעמים אחרות הרגשתי שלא הצלחתי להבין אותו ולהתאים את עצמי אליו, או שזיהיתי אצלי תחושת דריכות מול "הקפיציות" של יונתן. לצורך מאמר זה אתאר אירועים מסוימים המאפשרים התבוננות בנוכחות הכלבית.

תקופה ראשונה: טיולים עם פּוּנֶץ' – נוכחות כלבית במפגש טיפולי

פּוּנֶץ' כלבתי ליוותה את משפחתנו שנים רבות. לעיתים קרובות ילדים שהגיעו לטיפול הבחינו בנוכחותה וביקשו לצרף אותה למפגשים. פּוּנֶץ' נוחת המזג קיבלה ילדים בגילאים שונים בפנים קורנות ובכשכוש זנב. מבטה עזר לי ברגעים שבהם הרגשתי קושי.

באחת מפגישותינו שאל יונתן: "אפשר שנצא לטיול עם פּוּנֶץ'?" סוגיית היציאה מחדר הטיפול ושבירת הסטינג הטיפולי נידונה רבות בספרות המקצועית (אברוני וקרני, 2012; ארון, 2013; ברמן, 2010; ברקן, 2002; בר-שדה, 2009; טריאסט, 2011; מיטשל, 2009; מן, 2014; פרלוב, 2011). במאמרו "בין 'חוק' ל'חיק'" עוסק טריאסט בשאלה "האם עדיין חדר הטיפול הוא המרחב הלגיטימי היחיד להתקיימותו של המעשה הטיפולי? [...]. בעידן של קריסת אמתות נצחיות" מדגיש טריאסט את הצורך בערנות ובהקשבה לשינויים במערכת החוקים. בד בבד עם התהייה על הלגיטימיות של שבירת הסטינג, שאלתי את עצמי מה יונתן מבטא בבקשתו. האם מדובר בניסיון לפריצת גבולות כחלק משחזור יחסיו במצבי מתח עם הוריו? האם זהו ביטוי טבעי לרצונו של ילד תוסס להיות בתנועה לאחר יום לימודים בבית הספר שבו נדרשת ממנו ישיבה על כיסא? האם צעידה ברחוב ואחיזה ברצועת הכלב (ליונתן אין כלב) מבטאות משאלה להתחזקות ולבעלות שיש בה כוח? או שמא מדובר בביטוי של כמיהה לריגושים ולסיכונים?

הגישות הפסיכואנליטיות הקלאסיות (למשל, Freud, 1912, 1915; Green,

1975; Winnicott, 1954) טוענות כי בשמירה על הסטינג מתהווים תנאים אופטימליים לפיתוח יחסי ההעברה. כמו כן, לפי גישות אלו, ישנה חשיבות בקביעות ובאחידות של המסגרת להבטחת תחושת הביטחון של המטופל. בהתאם לכך, בשביל יונתן הידוע בהיותו "בודק גבולות" ישנה חשיבות בשמירה על גבולות בהירים. לעומת

הגישות הפסיכואנליטיות הקלאסיות, הגישות ההתייחסותיות שמות במרכז את ההכרה ההדדית, ורואות פוטנציאל תרפויטי רב במתח המתקיים במפגש הטיפולי בין היסודות הריטואליים של הטיפול ובין היסודות הספונטניים (Hoffman, 1998). יונתן הביע בקשה ספונטנית באופן מכבד ודיאלוגי. אולי היציאה מהחדר היא ויתור על המקום המוגן והנוח של המטפלת אך בו בזמן עשויה להיות הזדמנות להתפתחות ליונתן? לאחר הרהורים והתלבטות ושקילת היתרונות והחסרונות המגוונים הן בהדרכה והן ביני לבין יונתן, יצאנו לטיול עם פונץ'.

בחשיבה לאחר מעשה על היציאה מחדר הטיפול ועל הקומוניקציה שליוותה את יציאתנו, אני יכולה לומר בוודאות כי ההליכות המשותפות לוו בתחושת חירות, הרפתקה והנאה. אולי תרמו לכך ביטויי השמחה של פונץ' שהודתה לנו בקפיצות ובכשכושי זנב. חשבתי על פונץ' כעל אחות קטנה נרגשת שאחיה הבוגרים צירפו אותה למשחקם. יצאנו מחדר הטיפול לטיול ברחוב! תחושה שיש בה אלמנטים של שחרור מלהיות "כלואים" בחדר קטן לטובת הליכה באוויר הפתוח תוך כדי תנועת הגוף במרחב גדול.

הנינוחות והרעננות לוו גם באי-שקט של יונתן. הוא היה מביט בי ואומר: "איכס! איזה קקי מגעיל היא עושה!" "עוד פעם פיפי?!" לפעמים: "כלבה רעה". באחת הפעמים ניסה למשוך לה בזנב. באותו רגע נתתי הנחיה בהירה להגנה על פונץ' מתוקפנות פיזית, וגם עודדתי שימוש במילים כלפיה. בהמשך חשבתי על מה שהתרחש. האם האי-שקט של יונתן הוא אחת מתופעות הלוואי של התרופות החזקות שהוא מקבל? בו בזמן, אפשר לראות את תוקפנותו כלפי פונץ' כאנלוגית ליחסו אל אחיו הקטן, היפה והבריא (כאמור, מחלתו של יונתן התגלתה כשנולד האח). הצעתי ליונתן שנטייל בלי פונץ'. "נשאיר אותה בבית. נהיה שנינו בלעדיה, בלי הקקי והפיפי". יונתן בחר לטייל עם פונץ'. ניכר כי שהות עם בעל חיים, מוחזק ברצועה וחלש ממנו, ענתה על הצורך שלו להיות בעל כוח.

בהמשך התחלנו לחקור בשעות ההליכה את מפגשיה של פונץ' עם כלבים אחרים שנתקלנו בהם. כשני מתצפתים חוקרי אינטראקציות כלביות, היינו עדים למפגשי כשכוש זנב ורחרוח הדדי, למפגשי כניעה, ולעומתם למפגשי נביחות, הנראים כדיאלוג עצבני בין שני אויבים. כשדיברתי על רגשותיה של פונץ', כגון: "פונץ' שמחה", "פונץ' מקנאה", "פונץ' מפחדת ולכן היא נובחת", חוויתי את יונתן לעיתים קרובות ומהרהר ולעיתים פחות מעוניין במילים ויותר רוצה לצפות ולהיות חלק מהחוויה, ללא החלק של המטפלת הדברנית. אפשר לראות בהליכות אינטראקציה שהייתה כמו סיפור משותף, יצירה משותפת, ייחודית לנו; סיפור של בלשים המנסים להבין את האינסטינקטים, את דפוסי התגובה ואת עולמה הרגשי של כלבה ומגוון

חבריה. אפשר כמובן לראות במעשה התצפית חיזוק לתחושת השליטה של יונתן מעצם הצבתו בעמדת המתבונן, להבדיל ממצבים שבהם יונתן פועל בדפוסי התגובה האוטומטיים שלו וחש אי-נחת.

האסוציאציה שלי לתצפיות שלנו הייתה לספרים העוסקים בחקר בעלי חיים ולמידה דרכם על דפוסי התנהגות וחשיבה. המוכרים הם ספריו של קונרד לורנץ, לדוגמה "איש איש וכלבו" (לורנץ, 1973), "אני והשימפנזים" של ג'יין לואיק-גודול (1970). בדומה לסופרים החוקרים, גם לנו הייתה הלמידה דרך תצפית חוויה מלהיבה.

מעבר לתפקידה כמושא חקירה שיש בו חיזוק לתחושת השליטה, שימשה פונץ' באותה תקופה בתפקיד חיוני משמעותי נוסף. הקיץ של מלחמת צוק איתן עורר חרדה רבה. המלחמה גרמה לכולנו טלטלה ובהלה. באותם ימים התמקדנו בצורך לעזור לפונץ'. דיברנו על הדאגות של פונץ' מהטילים ומרעש האזעקות. מתוך הבנה ואמפתיה למצוקתה, חיברנו בשבילה רשימת הצעות למצבים מבהילים עתידיים, ואף ציידנו אותה בחרב שתשמש לה כמגן. פונץ' גילמה את התפקיד של מי ששבויה בחרדה ואינה רואה תקווה או דרך להתמודד לבדה עם קולות אלה. דרך פונץ' אפשר היה להוציא לאור ולתקף את הלחץ של יונתן והתאפשר דיבור חשוף.

גם אצל וירגינייה וולף ייצוג הנוכחות הכלבית – נוכחות חיה ולא אנושית – עומד בצד הצורך להאניש את החיה, כמו למשל בסאטירה על החברה המעמדית הבריטית דרך קהילת הכלבים:

כלביה של לונדון, גילה פלאש עד מהרה, מחולקים בקפידה למעמדות שונים. אחדים הם כלבים המובלים בשרשרת; אחדים רצים פרא. אחדים יוצאים לשוח בכרכרות ושותים מתוך כלים סגולים; אחדים מתקיימים בדוחק בביבים, בלי יד מטפחת ובלי קולר. אם כך, החל פלאש לחשוד, הכלבים שונים זה מזה; אחדים נישאים, אחדים שפלים; ואת חשדותיו איששו שברי שיחות שניהל בחטף עם כלבי רחוב וימפול. "רואה את הנוכל הזה? סתם בן כלאיים! [...] שכה אחיה, הנה ספנייל נאה. אחד המיוחסים בבריטניה! [...] חבל שחסר עוד שמץ סלסול באוזניו [...] הרי לך כרבולת!" (וולף, 2010, עמ' 39)

הנרטיב, גם כשהוא עוסק בבעלי חיים, מהותו היא "מסירת חווית אנושית" (Pludernik, 2009, p. 59). פונץ' מימשה לנו דמות מואנשת חיה ופעילה – מקור לנרטיבים אפשריים – כל זאת נוסף על איכויותיה כקו-תרפיסטית רגישה ומסורה.

תקופת שנייה: טיולים עם פתם – "מצב עצמי" חדש

בשנותיה האחרונות של פונץ' הצטרף לביתנו כלב נוסף, כתם. בשונה מפונץ', כתם אינו כלב טיפולי רגוע. כתם אינו נמנה עם הכלבים המומלצים לעבודה טיפולית. הוא גדול, קפצן, נבחן ובלתי צפוי. יונתן אהב את כתם, קרא לו "גבר גבר" ובה בעת חשש מגודלו ומכוחו. כתם נהג לכשכש בזנב בהתלהבות כשראה את יונתן. כאן המקום לתת את הדעת על הפתיח במפגש טיפולי שבו ברגע הראשון, רגע קבלת הפנים, המטופל חווה ביטוי גופני עוצמתי של זנב מתנועע מצד לצד בחוזקה כתגובה לא מילולית לבואו. דרך כשכוש הזנב – דחף מולד, אינסטינקט כלבי – מתרחשת אינטראקציה חיה רב-חושית (ריח, ראייה ושמיעה). ליונתן הייתה זו הזדמנות להרגיש נחוץ, מעורר שמחה, התלהבות והתפעלות. אנחנו בני האדם אומרים ברגע המפגש "שלום". אצל כלב אין חשיבה ותיווך במילים אלא אינסטינקט. יותר מזה, הוא תמיד שמח לראות אותנו.

בגלל כתם המכשכש בזנבו לכבוד בואו של יונתן מצאתי את עצמי מפזמת בתחילת אחד המפגשים: "כתם כתם מתרגש!" (במנגינה של "גשם גשם מטפטף").

יונתן ענה גם במנגינה: "יונתן בא, יש יש יש!"

אפשר לראות כי המטפלת והמטופל מושפעים מאווירת כשכוש הזנב, ושניהם כמו נדבקים במשחקיות ונעשים יצירתיים.

"בואי ניקח את כתם לבית ספר שלי", ביקש יונתן בהמשך אותו מפגש. מה יונתן ביטא? כתם מקנה תחושת חוזק וגאווה. עוד חשבתי כי יונתן רצה אולי לראות מה יקרה במפגש בין כתם הקופצני ובין מקום שבו נדרשים כללי התנהגות. בדרכנו לבית הספר פגשנו ילדים שיונתן הכיר. תהיתי במעט חשש מה עשוי לקרות. יונתן היה כה גאה לפגוש חבריה כשהוא אוחז ברצועה של כלב אימתני. כאילו האחיזה ברצועה, יש בה כדי להעלות את קרנו בפני חבריו. דרך מבטם המשתאה של חבריו, כך קיוויתי, עשוי יונתן לחוות בעיני עצמו את היותו בעל כוח.

עדנה כצנלסון (2009) מתייחסת להתמודדותם של ילדים עם מחלות כרוניות ומחדדת את הצורך בחיזוק תחושת העצמאות והשליטה. כצנלסון מחברת בין דרישות המחלה לבדיקות תכופות, נטילת תרופות, פיקוח על סוג המזון ומניעת הסתכנות בפעילות ספורטיבית ובין הנטייה הטבעית של ההורים להגן ולשמור. בגלל כל אלה עולים אצל הילדים רגשות התלות וההזדקקות. ויתורים והימנעות מדרישות עשויים להחליש ולפגום בהתפתחות התקינה ובהכנה לחיים. אפשר לראות במופע החזקת רצועת הכלב לעיני החברים חוויה שבה הכלב עשוי להיתפס כשלוחה של

מוביל ומנהיג ההליכה. התנסות זו, בפני עצמה, יש בה חיבור לדמותו העוצמתית של הכלב וחיזוק לדימוי העצמי.

התרחשות נוספת הקשורה להתמודדות עם המחלה קרתה באחד מטיולינו הבאים. יונתן הביט בכתם מרחרח עשבים ואוכל מהם. יונתן אמר: "אם כלב אוכל סרפד וגם אם כלב אוכל שוקולד הוא ימות". הבחנתי בדאגה של יונתן. דרך ביטוי החשש לכתם התאפשרה נגיעה עקיפה בנושא הפחד ממוות. דיברנו על מה מותר לכלבים לאכול וממה כדאי שיימנעו. דרך נוכחות הכלב התהווה אפוא מפגש עם חלקי עצמי שבדרך כלל יונתן נמנע מלבוא איתם במגע. מניסיוני, הצעה לקרוא סיפור בפגישה טיפולית על התמודדות עם מחלה אינה מתקבלת באהדה. כאן הכלב היה זרז לחומרי נפש חבויים. אכילת העשבים של כתם זימנה ליונתן התרחשות מעוררת חרדה שאפשר לדבר עליה.

בחודשי הטיפול האחרונים המציאות שמחוץ לחדר הטיפול הייתה מאתגרת במיוחד בעבורי. בעודנו פוסעים צעדה מולנו שכנה, פנתה אליי ואמרה בטון כעוס: "הכלב שלך הסתובב ברחוב לא קשור! זה מאוד לא בסדר!" התנצלתי מיד. השכנה המשיכה לרגוז ולהטיח בי האשמה. מובן שהשכנה צדקה. בעלי כלבים אמורים לטייל עם כלביהם קשורים, בעיקר כשמדובר בכלבים נבחנים ונשכנים. הסתכלתי ביונתן וראיתי אותו מחייך מאוזן לאוזן, "מבסוט עד הגג". יונתן צפה באינטראקציה שבה אני המבוגרת הואשמת בהתנהגות "רעה". האינטראקציה הזמינה הרבה ניואנסים משמעותיים. באותם רגעים זיהיתי בשיח הפנימי שלי רגשות מבוכה ובושה. נחשפתי בחוסר התחשבות כלפי סביבתי הקרובה. היו גם רגשות כעס ועלבון כי התנצלתי לא התקבלה (השכנה נתפסה בעיניי ככלבה [bitch] ואת עצמי ראיתי כאנדרדוג). היה חלק נוסף, של רצון לחבור לעליזות של יונתן, להצטרף לחלק הילדי שלו ושלי, לשחרר צחוק נגד השכנה הכועסת. להיות איתו יחד צמד "מקס ומוריץ", לצחוק על כל המבוגרים בעלי הכוח והדרישות; חלק שיש בו היבטים של חתרנות, של רצון להחזיר ל"גדולים". בחלק היותר בוגר התלבטתי בשאלות: כיצד ראוי להתמודד עם רגעים אלה – רגעים שבהם נוצר טשטוש גבולות בין המקצועי לאישי? האם נטישת המסגרת הטיפולית הובילה לאיבוד יכולת השליטה שלי? והאם אפשר להשתמש בהתרחשות כ"חומר" להתבוננות?

יונתן, כאמור, "חגג". לא נבהל. חשבתי על כתם ועליי המואשמים והנזופים, המהווים בשבילו חלקי עצמי מוכרים, חלקים שקשה לילדים לחשוף אותם ולדבר עליהם באופן ישיר. יונתן יכול היה לצפות "אין-ויוו" במבוכה שלי, בנטילת אחריות שלא הועילה, ואולי גם בחלק שלי שנמשך לחבור לצחוקים שלו. חשבתי על מילים מתאימות למצב.

ברומברג ניסח לי, ולרבים, את העמדה הרואה בחוויה האישית של המטפל ערוץ שדרכו אפשר להנגיש מילולית טווח של חוויות עצמי של המטופל: "על מנת שמטופל באנליזה יתבונן בטבעו שלו בדקות-הבחנה, ועל מנת שישתמש באופן יצירתי במה שמבוטא בפעולה, חייבת להתקיים בה בעת הזדמנות למטופל להתבונן בטבעו של האנליטיקאי באותה מידה של חירות וביטחון" (ברומברג, 2013, עמ' 461–462). במילים אחרות, ברגע שנכנס לתסריט הפנימי של המטופל משהו חדש, מתאפשר העשרה, מתאפשר למטופל להכיר את עצמו דרך האחר, עם ההבנה שמובאים חלקים של עצמו שקשה להיות איתם לבד. דווקא בתגובת alive להתרחשות בלתי צפויה, טוען ברומברג, מתעשרים הייצוגים הפנימיים הקיימים בעולם הפנימי של המטופל. לפי עמדה זו, יונתן חווה דרך ההתרחשות מגוון רגשות שהתממשו בפעולה. מצאתי את עצמי נותנת ביטוי לתחושת המבוכה וגם מקבלת עליי אחריות. האם יונתן הפנים את ההתרחשות הזאת כמשמעותית? הייתי רוצה לקוות כי דרך הצפייה ודרך הדיבור הרגשי והחשיבתי יונתן נחשף להתמודדות עם מצב מורכב שבו הנאשמת נשארה בחיים, לא התפרקה ואף הצליחה לתת ביטוי מילולי ולשוחח על החוויה. מעצם העובדה שקרה משהו בכאן ועכשיו, מעצם ההתבוננות בתבנית חדשה של ההתמודדות, יש סיכוי לתנועה בדפוסי התגובה המוכרים. מחוללת הסיטואציה הייתה נוכחותו החיה והפעילה של כתם, שהוציאה אותנו מחדר הטיפול ויצרה סיטואציות לא צפויות ומאתגרות התובעות אותנטיות.

לפני סיום, רגע מרגש במיוחד קרה באחד מטיולינו, כשנכנסנו לשביל מוקף בעצים ושמענו נביחות. כתם נדרך והחל לנבוח. יונתן זיהה את רגשות הפחד, הבהלה והאיום של כתם ואמר: "פעם היה זיקוק שנפל וחבר שלי ואני פחדנו והתחלנו לצעוק". בשפה של ילד חכם בן תשע הוא דיבר על רצון ליצור נוכחות חזקה ותקיפה כשמרגישים פחד מהלא נודע. החזרה על הדיבור המשותף והמוכר בינינו, "כתם נובח כשהוא מפחד" (וריאציה על "פונץ' נובחת כשהיא מפחדת"), הביאה לתחושת הקלה. בעיניי, הייתה פה התמרה ממצב עצמי של פחד בלתי מבוקר מסכנה להתבוננות שיש בה יותר בהירות.

סיכום

בלב התקשורת האנושית-כלבית, הן בספרות והן בחדר הטיפול, מתהווה מרחב דיאלקטי שבו באים לידי ביטוי חלקי נפש מוכרים ובו בזמן מתעוררת פתיחות לחדשים. כבר בתחילת המאה הקודמת תיארה וירגינייה וולף באמצעים ספרותיים את האקרובטיות של הנפש המדלגת בין כמה נקודות מבט במהלך מפגש בין אדם לכלב. בד בבד עם הכתיבה הספרותית, הגישה ההתייחסותית המשיגה ויצקה

משמעות לצורך הבסיסי של אנשים באינטראקציות. דרך השדה האינטרסובייקטיבי, בזכות נוכחותו של האחר, נוצרת היכרות עם טווח רחב של תחושות עצמי. נוכחות הכלב עשויה להיות לב הטיפול. היא מזמינה את המשתתפים להיות נוכחים כמות שהם. אותה נוכחות "חיה" יוצרת תגובות ספונטניות "אין-ויוו", ובאופן יצירתי ומשחקי מאפשרת לבנות גשרים לחוויות עצמי שנתרו חבויות. זו היכולת שעליה מדבר ברומברג של עמידה בין החללים (stand in the spaces) – רגישות לתנועה בין מצבי עצמי שונים. המודעות לתנועה זו בתוכנו ואצל המטופל, דרך מגוון חוויות חדשות שנוכחות הכלב מייצרת, מרחיבה את הקשב למצב עצמי קיים ומחזקת את ההכרה שיש בנו יותר מעצמי אחד, יש בנו עושר של מצבי עצמי.

מקורות

- אברוני, י' וקרני, נ' (2012). פסיכותרפיה בבית המטופל: הצגת מקרה. **שיחות, כו**, 295–299.
- אדמונדסון, מ' (2009). **מותו של זיגמונד פרויד: פרויד מול היטלר – מורשתו המוסרית והפוליטית** (ח' עמית מתרגמת). ירושלים: כתר.
- אוגדן, ת"ה (2011). השלישי האנליטי: עבודה עם עובדות קליניות אינטרסובייקטיביות. בתוך ע' ברמן ושי' ויגודר (עורכים), **על אי היכולת לחלום** (עמ' 216–234). תל אביב: עם עובד.
- ארון, ל' (2013). להכיר ולהיות מוכר: שיקולים תאורטיים וטכניים ביחס לחשיפה עצמית. **המפגש: הדדיות ואינטרסובייקטיביות בפסיכואנליזה** (עמ' 260–293). תל אביב: עם עובד.
- באום, ל"פ (1989). **הקוסם מארץ עוץ** (ב' אבן-זהר מתרגמת). ירושלים: מחברות לספרות.
- באלינט, מ' (2003). **השבר הבסיסי**. תל אביב: עם עובד/פסיכואנליזה.
- בורשטיין, ד' (2004). גדר הפרדה. **מתחת לשולחן** (בלוג באינטרנט).
- בנג'מין, ג' (2013). הכרה והרס: מתווה של אינטרסובייקטיביות. בתוך ס"א סטיבן ומ"ל ארון (עורכים), **פסיכואנליזה התייחסותית: צמיחתה של מסורת** (עמ' 228–261). תל אביב: תולעת ספרים.
- ברומברג, פ"ל (2013). צל ומהות: השקפה התייחסותית על התהליך הקליני. בתוך ס"א סטיבן ומ"ל ארון (עורכים), **פסיכואנליזה התייחסותית: צמיחתה של מסורת** (עמ' 447–477). תל אביב: תולעת ספרים.

- בר-שדה, נ' (2009). אלסטיות הרחם הטיפולי בתוך ומעבר לקליניקה : מבט על טיפול במופלים רגרסיביים ובנפגעי טראומה מינית. אתר **פסיכולוגיה עברית**.
 ברגשטיין, פ' (1945). **בוא אלי פרפר נחמד**. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.
 ברי, ג"מ (1989). **פיטר פן** (א' גולן מתרגמת). תל אביב : מחברות לספרות.
 ברמן, ע' (2010). זווית חדה : גבולות או חומות? **שיחות, כה** (1), עמ' 211–212.
 ברקן, א' (2002). הרבדים השונים של ה-Setting או של מי השעון. **שיחות, יז** (1), עמ' 39–46.
 גולדברג, ל' (1957). **איה פלוטו**. מרחביה : ספרית פועלים.
 גמפל, ג' (2005). מבוא. בתוך א' אלוורז, **נוכחות חיה : פסיכותרפיה פסיכואנליטית עם ילדים אוטיסטים, ילדים גבוליים, ילדים שנפגעו מחסכים וקורבנות של התעללות** (א' זילברשטיין מתרגמת). תל אביב : תולעת ספרים.
 גנט, ע' (2013). מזוכיזם, כניעה, התמסרות : מזוכיזם כסטייה של התמסרות. בתוך ס"א סטיבן ומ"ל ארון (עורכים), **פסיכואנליזה התייחסותית : צמיחתה של מסורת** (עמ' 262–297). תל אביב : תולעת ספרים.
 גרוסמן, ד' (2000). **מישהו לרוץ אתו**. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.
 גרנדין, ט' וגיונסון, ק' (2010). **בעלי-החיים הופכים אותנו לאנושיים** (מ' שפס מתרגמת). תל אביב : אריה ניר.
 הריוט, ג' (1995). **סיפורי כלבים** (ע' גינצבורג מתרגמת). תל אביב : מודן.
 הרמן, ג"ל (2017). **טראומה והחלמה**. תל אביב : עם עובד.
 וולף, ו' (2010). **פלאש** (ל' נירגד מתרגמת). תל אביב : ידיעות אחרונות ספרי חמד.
 זרחי, נ' (1979). **לא לגרש את נני**. תל אביב : ספרית פועלים.
 זרחי, נ' (1986). **וולפינאה מומי בלוס**. גבעתיים : מסדה.
 זרחי, נ' (2004). **מחלת הגעגועים של סולי**. קריית גת : קוראים.
 זרחי, נ' (2005). **מי יחנך את רודי**. קריית גת : קוראים.
 זרחי, נ' (2017). **חידת הכפולים**. רמת גן, אפיק ספרות ישראלית.
 טריאסט, י' (2011). בין "חוק" ל"חיק". אתר **פסיכולוגיה עברית**.
 כצלנסון, ע' (2009). התמודדות הורים עם מחלות כרוניות של ילדיהם. **כוורת, 17**, עמ' 57–60.
 לואיק-גודול, ג' (1970). **אני והשימפנזים** (מ' אליאב מתרגמת). תל אביב : עם עובד/אפיקים.
 לונדון, ג' (1958). **פנג הלבן** (מ' אבי-שאול מתרגם). תל אביב : גדיש.
 לורנץ, ק' (1973). **איש איש וכלבו** (י' כרוסט מתרגם). תל אביב : הדר.
 מיטשל, ס"א (2003). **תקווה ופחד בפסיכואנליזה** (א' זילברשטיין מתרגמת). תל אביב : תולעת ספרים.

- מיטשל, ס"א (2009). **התייחסותיות: מהיקשרות לאינטרסטיביות** (ע' פכלר מתרגם). תל אביב: תולעת ספרים.
- מיטשל, ס"א וארון, ל' (עורכים) (2013). **פסיכואנליזה התייחסותית: צמיחה של מסורת**. תל אביב: תולעת ספרים.
- מן, ג' (2014). "קירות גמישים": המסגרת האנליטית כקונטקסט ריפויי. **מארג, ה**, 169–153.
- נייט, א' (2015). **לאסי חוזרת הביתה** (י' כ"ץ מתרגם). בן שמן: מודן.
- נץ, ר' וארד, מ' (2008). **מקום הטעם: מסות על ספרות ישראלית בין צליל להיסטוריה**. תל אביב: אחוזת בית.
- פרלוב, מ' (2011). החזקה והכלה: ומה ביניהן? אתר **פסיכולוגיה עברית**.
- פרנצי, ש' (2003). **בלבול בין השפות בין המבוגרים לילד**. תל אביב: עם עובד/פסיכואנליזה.
- פרנצי, ש' (2013). **היומן הקליני** (ע' ברמן עורך; א' וסרמן מתרגמת), תל אביב: עם עובד.
- רמון-קינן, ש' (1984). **הפואטיקה של הסיפורת בימינו**. תל אביב: ספרית פועלים, עמ' 111–107.
- רמון-קינן, ש' (2016). **הפואטיקה של הסיפורת**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, כרך א', יחידה 7, עמ' 347–321.
- שוורץ, י' (2002). על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד. **על אתר: ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות, יב**, 82–47.
- שורק, י' (2004). הכלב כפי שמשתקף בספרות חז"ל. **הידען – אתר המדע הגדול בישראל**.

Bromberg, P. M. (1998). *Standing in the spaces: Essays on clinical process, trauma, and dissociation*. New Jersey: Analytic Press.

Bromberg, P. M. (2006). *Awakening the dreamer: Clinical journeys*. New Jersey: Analytic Press.

Davies, J. M. (1994). Love in the afternoon: A relational reconsideration of desire and dread in the countertransference. *Psychoanalytic Dialogues*, 4, 153–170.

Davies, J. M. & Frawley, M. G. (1991). Dissociative processes and transference-countertransference paradigms in the

- psychoanalytically oriented treatment of adult survivors of children sexual abuse. *Psychoanalytic Dialogues*, 2, 5–36.
- Freud, S. (1912). *Recommendations to physicians practicing psychoanalysis*. SE XII, 109–120.
- Freud, S. (1915). *Observations on transference love*. SE XII, 159–171.
- Green, A. (1975). The analyst symbolization and absence in the analytic setting (on changes in Analytic practice and analytic experience). *The International Journal of Psychoanalysis*, 56(1), 1–22.
- Hoffman, I. Z. (1994). Dialectical thinking and therapeutic action in the psychoanalytic process. *Psychoanalytic Quarterly*, 63, 187–218.
- Hoffman, I. Z. (1998). *Ritual and spontaneity in the psychoanalytic process: dialectical-constructivist view*. Mahwah, NJ: Analytic Press.
- Pludernik, M. (2009). *An introduction to narratology*. New York and London: Routledge.
- Renik, O. (1996). The perils of neutrality. *Psychoanalytic Quarterly*, 65, 495–517.
- Stern, D. B. (1997). *Unformulated experience: From dissociation to imagination in psychoanalysis*. New York: Routledge.
- Sullivan, H. S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton.
- Sullivan, H. S. (1954). *The psychiatric interview*. New York: Norton.
- Winnicott, D. W. (1954). Metapsychological and clinical aspects of regression within the psychoanalytical set-up. In: *Through pediatrics to psychoanalysis: Collected papers* (pp. 278–294). London: Karnac Books.

כלבים בספרים

אבולפיה, יוסי. **כלב חתול ואיש**

אהרונוב-כהן, רן ורוזובסקי, מירי. **מיצי**

אוברכט, בטינה. **חוט"ם כלב (כמעט) מושלם**

אוניל, יוג'ין. **צוואתו של כלב מאוד מיוחד**

אוסצ'וב, אנדריי. **סוניה הכלבה החכמה**

בולגקוב, מיכאל. **לב כלב**

ביט, פסקל. **כלב אחד ירוק**

בלייטון, אניד. **החמישיה הסודית**

בן-ברוך, יעל. **ריזיק**

ברגמן, תמר. **מוק**

ברידוול, נורמן. **קליפורד הכלב האדום**

ברש-מורגנשטרן, ליאורה. **מזל של כלב**

גארווין, אן. **שנת הכלב**

גובר, יעל. **דוקטור אף וזנב**

גולדברג, לאה. **איה פלוטו**

גור, מרדכי (מוטה). **עזית הכלבה הצנחנית**

גור, מרדכי (מוטה). **עזית בארמונות קהיר**

גור, מרדכי (מוטה). **עזית במדבר יהודה**

גנור, רותי. **תותי כלב פרסומת**

גרוברמן, ארנת. **סיפורי נמש**

גרוגן, ג'ון. **מארלי ואני**

גרלנד, אלכס. **כלב שחור**

דגן, בת שבע. **צ'יקה הכלבה בגטו**

הדיה, יעל. **שלושה סיפורי אהבה**

הורן, חנה. **שחורי**
 העליון, יעל. **פייטר**
 הריוט גיימס. **סיפורי כלבים**
 הריוט גיימס. **כל הדברים נבונים כמופלאים**
 הריוט גיימס. **רק הב-הב אחד**
 האדון, מארק. **המקרה המוזר של הכלב בשעת לילה**
 ווליניץ, דליק. **לא רק טוליפ יכול**
 וולף, וירגיניה. **פלאש**
 ולס, רוזמרי וג'פרס, סוזן. **דפי והתינוקת**
 זרחי, נורית. **מחלת הגעגועים של סולי**
 זרחי, נורית. **וולפינאה מומי בלום**
 זרחי, נורית. **לא לגרש את נני**
 זרחי, נורית. **מי יחנך את רודי**
 טל, חוה. **לא מפחד מכלבים**
 טרויפולסקי, גבריאל. **בים הלבן – האזון השחורה**
 יוספסברג, ברוך. **על כלבי רציפים ועוד סיפורים**
 כרמלי, ליאורה. **סיפורו של גור**
 לוי, אליה. **סיפורה של כלבה**
 לונדון, ג'ק. **פנג הלבן**
 לונדון, ג'ק. **הרפתקאות סמוק בליו**
 לורנץ, קונרד. **איש איש וכלבו**
 ליבוביץ, אסף. **יומנה של כלבה**
 מאטסיס, פאוולוס. **האמא של הכלב**
 מונתה, אכסל. **מגילת סן מיקלה**
 מורפוגו, מייקל. **נולד לרוץ**

מעוז-לוי, מיכל. גלי ואני מלח ופלפל
 מנשנפרוינד, יקי. הכובש והכלב
 מרשל תומאס, אליזבט. החיים הנסתרים של הכלבים
 מרשק, סמואיל. גברת רכבת וכלבלב
 נורמן ברידוול, קליפורד. הכלב האדום הגדול
 נייט, אריק. לאסי שובי הביתה
 סטיינבק, ג'ון. מסעותי עם צ'רלי
 סמית, דודי. 101 דלמטים
 סנדק, מוריס. היגלטי פגלטי פופ
 עגנון, שי. כלב חוצות
 עומר, דבורה. הכלב נו-נו-נו
 עומר, דבורה. הכלב נו-נו-נו יוצא למלחמה
 פריגת, ברי. שני כלבים וילד
 צ'כוב, אנטון. ערמונית
 צ'כוב, טורגנייב, קופרין, שדרין ובנין, הפודל הקטן וסיפורי כלבים אחרים שניר לאה
 (עורכת)

קונאן דויל, ארתור. כלבם של בני בסקרוויל
 קיפניס, לוי, הכלבה לבנה וגוריה
 קישון, אפרים. אילוף הכלבה הסוררת
 קמפ, אנה. כלבים לא רוקדים באלט
 קניוק, יורם. פייר
 קניוק, יורם. אדם בן כלב
 קרביץ, אשר. הכלב היהודי
 רבון, יעל. הכלב בימבו
 ריי, מרגרט וה"א. בייגלה

רמון, אורי. הפוינטר והילד
שלו, מאיר. פנדה יוצאת למרעה
שנהב, חיה. מה נעשה עם ג'ינג'ר
תמוז, בנימין, חיי הכלב ריזי